

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

В. А. Капустинський

*кандидат юридичних наук,
керівник апарату Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ,
заслужений юрист України*

І. В. Волкова

*кандидат історичних наук,
начальник управління інформаційного забезпечення
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ*

В умовах динамічного розвитку суспільно-політичних процесів в Україні все більшої актуальності та популярності набуває вирішення будь-яких (від побутових та щоденних цивільно-правових до загальнодержавних, політичних) суперечок і спорів у судовому порядку. За даними судової статистики та з урахуванням того, що в будь-якій адміністративній, господарській чи цивільній справі беруть участь як мінімум дві особи, кожен третій громадянин України, який досяг повноліття та володіє достатнім обсягом дієздатності, так чи інакше причетний до судових процесів. Суди, встановлюючи конкретні нормативи поведінки учасників будь-яких суспільних відносин, запобігають виникненню конфліктних ситуацій або вирішують їх у процесі здійснення правосуддя. Саме цим обумовлена актуальність обраної теми дослідження.

Вагомий внесок у розробку особливостей правозастосування зробили такі вчені: С. С. Алексеев, С. М. Братусь, Н. В. Вітрук, В. М. Горшенев, І. Я. Дюрягін, В. В. Єршов, В. В. Лазарев, О. В. Малько, Л. С. Самсонова, Н. Я. Соколов, Л. С. Явич та ін. На сучасному етапі дослідження питань правозастосування та правозастосовного процесу знаходять розвиток у працях таких вітчизняних дослідників: О. В. Зайчук, В. В. Копейчиков, Д. Д. Луспеник, С. М. Мельничук, Н. В. Неледва, О. В. Немировська, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Скакун, В. Я. Тацій, С. В. Шевчук та ін. Однак проблематика саме судового правозастосування у вітчизняній юридичній літературі тільки починає актуалізуватися. Зокрема, у 2007 році вийшла друком монографія С. В. Шевчука «Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні», в якій автор проаналізував теоретичні основи й особливості суддівського правозастосування [1]; в 2011 році Є. Г. Бобрешовим захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики» [2]. У 2016 році побачила світ ще одна ґрунтовна праця, присвячена питанням єдності судового правозастосування [3]. З огляду на процес реформування судово-правової системи України, що триває, очевидно є необхідність продовження дослідження питань судового правозастосування з урахуванням законодавчих змін та нових напрямів розвитку вітчизняної юридичної науки.

Як відомо, правозастосування — це особлива форма реалізації права. В юридичній літературі існує кілька визначень поняття «правозастосування». Зокрема:

1) це особлива форма реалізації права, яка здійснюється державними та громадськими організаціями в межах їх компетенції у формі владно-організуючої діяльності з конкретизації норми права;

2) це владна діяльність органів держави чи інших органів, повноваження яких делегує держава, які видають індивідуальні акти на основі норм права;

3) це форма реалізації права, яка включає юридично-організаційну діяльність держави з втілення правових норм стосовно конкретних суб'єктів [4, с. 431].

Таким чином, правозастосування — це владна діяльність компетентних органів держави та посадових осіб із підготовки та прийняття індивідуальних рішень у юридичній справі на основі юридичних фактів та конкретних правових норм.

Правозастосування має певні особливості:

— це діяльність, яка здійснюється відповідними державними органами чи за їх делегуванням громадськими структурами (наприклад, органами законодавчої влади, прокуратури, суду, виконавчої влади, громадськими організаціями);

— їй притаманний державно-владний характер (акти, що видаються у процесі правозастосування, є юридичними, їх невиконання передбачає застосування державного примусу);

— вона завжди має активний характер, спрямована на виникнення, зміну, припинення правовідносин;

— здійснюється в особливих процесуальних формах;

— завершується прийняттям правозастосовних актів, у яких фіксуються індивідуально конкретні приписи.

Правозастосовні акти — це один із різновидів індивідуальних правових актів. Їх приймають компетентні державні органи у процесі здійснення правозастосовної діяльності. Правозастосовна діяльність — це ухвалення на основі норм права рішень у конкретних справах. За визначенням О. Ф. Скакун, це «процес, який полягає у підведенні конкретного життєвого випадку під загальну правову норму, а також ухвалення на цій основі спеціального акта — акта застосування норм права» [5, с. 389]. Правозастосування полягає у наділенні одних учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами і покладенні на інших суб'єктивних юридичних обов'язків; вирішенні спору про право — про наявність або міру суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків; визначенні міри юридичної відповідальності правопорушника. Порядок застосування норм права може бути простим (застосування санкції за безквитковий проїзд у транспорті) і складним (містить такі стадії: встановлення фактичних обставин справи, юридична кваліфікація фактичних обставин, вирішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення) [5, с. 391]. Підсумком правозастосовної діяльності є правозастосовні акти. Саме у них зафіксовано основні висновки, отримані на попередніх стадіях правозастосування.

Акти правозастосування як державно-владні веління забезпечують чинність закону, його перетворення в життя. Вони являють собою необхідний і важливий елемент правової системи держави і характеризуються визначеними специфічними ознаками. По-перше, акти правозастосування приймаються на основі нормативно-правових актів і «спираються» на певну норму права, тобто є законними й обґрунтованими; ухвалюються компетентними органами і тому мають державно-владний характер, охороняються ним і їх реалізація забезпечується державою. По-друге, вони мають конкретно-

індивідуальний характер, оскільки адресовані конкретним суб'єктам, вказують на те, хто за конкретних умов має суб'єктивні права і юридичні обов'язки, тощо. По-третє, акт правозастосування має визначену, встановлену законом форму. По-четверте, акти правозастосування вичерпуються їх виконанням, хоча правові стани, що зумовлюються ними, можуть мати тривалий характер (наприклад, рішення про призначення пенсії). По-п'яте, вони не поширюються на ті відносини, які виникають після їх прийняття, а також можуть бути оскаржені чи опротестовані у передбаченому законодавством порядку.

У літературі найчастіше подається таке визначення правозастосовного акта: це індивідуальний правовий акт-волевиявлення (рішення) уповноваженого суб'єкта права (компетентного державного органу або посадової особи), що встановлює (змінює, припиняє) на основі юридичних норм права і обов'язки учасників конкретних правовідносин або міру відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення.

Процес правозастосування визначається як діяльність, що реалізується у певній послідовності дій, які отримали назву стадії правозастосування.

Розрізняють три стадії правозастосовної діяльності:

- 1) встановлення фактичних обставин справи;
- 2) підбір та аналіз правових норм як юридичної основи справи;
- 3) вирішення юридичної справи та оформлення прийнятого рішення.

Правозастосовна діяльність є, безперечно, однією з основних функцій судової влади. Як відомо, під час застосування права відбувається поширення загальних правил, зафіксованих у правовій нормі або нормі договору, на конкретні життєві обставини. Якщо органи правотворчості закладають у правову систему загальні правила поведінки учасників суспільних відносин, то органи застосування права в оптимальному випадку продовжують справу, розпочату правотворцем. Судова діяльність «допомагає» закону здійснювати і продовжувати тільки розпочату ним справу підтримки правопорядку. Суди покликані забезпечити втілення в життя загальних програм поведінки, виражених у правових нормах, досягти їх конкретизованого втілення в реальних життєвих процесах з урахуванням особливостей тієї чи іншої конкретної ситуації [6].

Судове правозастосування здійснюється на основі законів, інших джерел права. Проте слід зазначити, що судова практика не може обмежуватись застосуванням права виключно в «механічному» значенні цього слова [7, с. 56]. Так, застосовувати чинне право можна лише тоді, коли воно є. Тим часом правотворчий орган досить часто відстає від життя і залишає сучасні суспільні відносини без регламентації. Наприклад, на сьогодні в Україні уже

активно розвиваються відносини, пов'язані з використанням мережі Інтернет, а їх законодавча регламентація фактично відсутня.

Водночас це не означає, що судова практика в нашій державі має розглядатись як джерело права. Скоріш за все її слід розуміти як формально закріплену реальність дії, застосування і захисту права. З огляду на те, що акти вищих судових органів нових норм права не містять та не заповнюють прогалини у праві, наявні в таких актах правові позиції щодо порядку здійснення окремих дій мають правозастосовну природу і через авторитетність цих актів утворюють прецедент правозастосування, під яким належить розуміти закріплену в актах вищих судових інстанцій позицію стосовно вирішення того чи іншого юридичного питання, що розглядатиметься судами нижчого рівня як зразок під час вирішення таких питань у майбутньому. Враховуючи зазначене, вчені рекомендують розцінювати судову практику як джерело для правотворчості [2, с. 9].

Судове правозастосування можна визначити як особливий різновид правозастосування, що полягає у відправленні правосуддя національною системою судів з метою розгляду, вирішення та врегулювання будь-яких суспільних конфліктів, що належать до їх компетенції, у встановлених законом процедурно-процесуальному порядку та формі [2, с. 10].

Деякі дослідники застосовують підхід до судового правозастосування як однієї із форм правозастосування. При цьому виокремлюють специфічні ознаки судової форми правозастосування, оскільки саме ця форма відіграє у сфері права фундаментальну роль, виконання якої належить виключно судам, а делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ч. 1 ст. 124 Конституції України) [3, с. 45]. Ознаками судової форми правозастосування є: винятковість реалізації норм права судами шляхом розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення; повнота правосуддя; ухвалення правозастосовних рішень у формі вироків, ухвал, постанов, рішень іменем держави (правозастосовні акти інших державних органів, організацій і установ різних форм власності не можуть прийматися у такий спосіб); загальнообов'язковість (пріоритет судового рішення порівняно з рішенням інших органів, посадових осіб, громадян, які вправі здійснювати правозастосовну діяльність; наявність процесуальної форми (розгляд справ у суді і прийняття правозастосовних рішень здійснюється в процесуальних формах, які чітко установлені законодавством для конкретних видів юридичних справ) [3, с. 46–55].

Судове правозастосування не вкладається в загальноприйнятій структурні рамки абстрактної моделі правозастосовного процесу, який складається, як уже зазначалося, зі встановлення фактичних обставин у справі; встановлення юридичної основи справи; ухвалення рішення та його документально оформлення. Відповідно до чинного процесуального законодавства та з урахуванням європейських стандартів судове правозастосування (на прикладі цивільного процесу в Україні) можна поділити на такі стадії: 1) належне звернення до суду; 2) встановлення фактичних обставин у справі; 3) вибір й аналіз норм права; 4) ухвалення рішення та його документальне оформлення; 5) виконання рішення.

Крім того, деякі вчені наводять так звану нетипову модель судового правозастосування. Структура нетипової моделі складніша і, залежно від конкретної ситуації, може бути різною. Зокрема, йдеться про:

- а) правозастосування в умовах конкретизації правових норм;
- б) застосування юридичних норм за наявності прогалин у праві;
- в) застосування права в умовах значного допущення суддівського розсуду;
- г) правозастосування в умовах колізії юридичних норм;
- г) застосування права в умовах дії міжнародно-правових актів;
- д) застосування права в умовах державно-правового експерименту [8, с. 35].

Існує класифікація видів судового правозастосування, побудована за різними критеріями.

Так, залежно від галузей права можна вести мову про різновиди судового правозастосування за галузевою ознакою: про судове застосування норм адміністративного, цивільного, кримінального, трудового права тощо. Судове правозастосування за галузевою ознакою здійснюється відповідними видами судочинства.

Суб'єктом судового правозастосування є суд як державний орган (орган правосуддя), який може здійснювати правосуддя одноосібно або колегіально. Отже, можна виокремити одноособове і колегіальне судове правозастосування.

Нарешті, судове правозастосування може бути публічним і непублічним, відкритим і закритим, за ступенем відповідності праву й закону — належним і деформованим.

Результативність та ефективність судового правозастосування залежить від того, чи базується таке правозастосування на принципах законності, обґрунтованості, доцільності, об'єктивності, справедливості, оперативності,

змагальності тощо. Таким чином, можемо стверджувати, що основними засадами судового правозастосування є базові принципи та засади здійснення правосуддя.

Враховуючи основне призначення органів влади, вчені виокремлюють такі функції судового правозастосування:

1) основні: арбітражна, захисту прав і свобод людини і громадянина, правоохоронна і каральна;

2) факультативні: функція правової конкретизації (індивідуальне правове регулювання), правовиховна та правороз'яснювальна [9, с. 13].

Результатом судового правозастосування є акти судового правозастосування: рішення, вирoki, постанови, ухвали тощо. Оскільки акти судового правозастосування, як і всі інші акти правозастосування, мають офіційний характер, то їх оформлення відбувається за відповідною формою. Так, обов'язковими елементами актів судового правозастосування є назва, наявність зображення малого Державного Герба України, для судових рішень, якими закінчується розгляд справи в суді, обов'язковим є заголовок «Іменем України», дата та місце, де акт був прийнятий, назва суду та зазначення прізвищ суддів (складу суду), підписи суддів та інші, передбачені процесуальним законодавством елементи.

Рішення суду, як і інші правозастосовні акти, мають чітку структуру: вступна частина, мотивувальна частина і резолютивна частина. В умовах відкритого доступу до судових рішень та з метою сприяння обізнаності громадськості про позицію судів із тих чи інших питань судові рішення повинні не тільки відповідати вимогам, встановленим процесуальними законами, а й писатися якомога простішою, зрозумілішою мовою.

Крім того, будь-яка діяльність є плідною та ефективною за умови повного розуміння справи. Судове правозастосування також пов'язане із з'ясуванням змісту правових вимог. Тож основними вимогами до судових рішень є: законність — під час вирішення конкретної справи суд повинен ґрунтуватися на визначеній нормі (їх сукупності), неухильно дотримуватися закону, діяти строго в межах своєї компетенції; та обґрунтованість — підтвердження справи перевіреними і достовірними доказами.

Разом із тим поряд із проявами правозастосування у конкретних справах, якому у теорії права приділено достатню увагу, малодослідженим, а від того неналежно розвиненим, є питання абстрактних правозастосовних роз'яснень.

Варто враховувати, що поряд із цінністю конкретного судового рішення для вирішення конкретного правового конфлікту воно є ще й частиною ціло-

го, а саме результату правосуддя у цілому. Саме тому в деяких аспектах судове рішення має не лише індивідуальне, а й загальне значення.

У цьому контексті не можна залишати поза увагою, що все більшого значення у сучасному правозастосуванні набуває питання правової визначеності, прогнозованості судових рішень, однакової судової практики. Для усіх очевидним є те, що у своєму ідеалі правова система не повинна допускати неоднакового вирішення однакових чи подібних правових конфліктів. Разом із тим, на нашу думку, вирішення цієї проблеми неможливо здійснити без використання механізмів абстрактного правозастосування, яке може здійснюватись у формах узагальнень судової практики, інформаційних листів, певних рекомендаційних роз'яснень, а також прийняття інших аналогічних актів, метою яких є усунення різноманітних недоліків судового правозастосування у конкретних справах. Повною мірою усвідомлюючи недоліки існування таких форм, ми вважаємо, що їх переваги є більш значимими для правових систем, оскільки вони спонукають до пошуку оптимальних шляхів вирішення правових конфліктів, є передумовою подолання суб'єктивізму та використання наукового потенціалу у практичній судовій діяльності.

З огляду на наведене великого теоретичного значення набувають питання, пов'язані із визначенням правової природи абстрактного судового правозастосування, його способів та форм, методології, очікуваних результатів, а також співвідношення із судовим правозастосуванням у конкретних справах.

Водночас необхідно мати на увазі, що судове правозастосування — це комплексне поняття, оскільки будь-яке абстрактне правороз'яснення ґрунтується на визначеній кількості конкретно проаналізованих випадків (правова позиція, правовий висновок у конкретній справі).

Отже, за змістом судове правозастосування являє собою специфічний різновид юридичної діяльності, є складним, багатоплановим, поліфункціональним, має часові та просторові характеристики, офіційний, публічний характер і здійснюється в певних процесуальних та організаційних формах спеціально уповноваженими суб'єктами права — судами.

Спостерігається тенденція, згідно з якою сучасний суд виконує не тільки правозастосовні функції в загальноприйнятому значенні слова, а й правотворчі функції, що найбільше проявляється під час заповнення прогалін у праві, подолання юридичних колізій. Незалежність і самостійність суду найбільш повно виражається тоді, коли йому, як суб'єкту правозастосування, надано право на судові прецеденти.

Список використаних джерел

1. *Шевчук С. В.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : моногр. — К. : Реферат, 2007. — 640 с.
2. *Бобрешов Є. Г.* Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Нац. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2011. — 19 с.
3. *Борисенко М. О.* Організаційні та правові основи забезпечення єдності правозастосування судами України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Академія адвокатури України. — К., 2016. — 230 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://aa.u.edu.ua/ua/svrada-diss/>.
4. *Зайчук О. В., Оніщенко Н. М.* Теорія держави і права. Академічний курс. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
5. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підруч. / пер. з рос. — Х. : Консум, 2008. — 656 с.
6. *Кпім С. І.* Значення судової практики як додаткового джерела цивільного права / С. І. Кпім [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1406/126/>.
7. *Алексеев С. С.* Право на порозі нового тисячелеття. Некоторые тенденции правового развития и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2000. — 256 с.
8. *Саулян О. П.* Реализация требований законности в условиях нетипичного правоприменения // Следователь. — 2000. — № 3. — С. 35.
9. *Рафиков Р. Р.* Судебное правоприменение: теоретико-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. — Нижний Новгород, 2006. — 19 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003274559#?page=1>.
10. *Бобрешов Є. Г.* Теоретичні питання судового правозастосування // Збірник наукових статей студентів, аспірантів та здобувачів ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова (28–29 квіт. 2009 р.). — О., 2009. — Т. 8. — С. 11–14.
11. *Луспеник Д. Д.* Роль і значення судової практики у цивільному судочинстві: [розд. 1.6 гл. 1: Загальні проблеми цивільного судочинства] / Д. Д. Луспеник // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства. — Х. : Харків юрид., 2008. — С. 103–116; *Луспеник Д. Д.* Практичні рекомендації щодо культури викладення судового акту в цивільному процесі: [розд. 7.6 гл. 7: Окремі питання судової діяльності] / Д. Д. Луспеник // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства. — Х. : Харків юрид., 2008. — С. 691–697; *Луспеник Д. Д.* Законність, обґрунтованість і справедливість судового рішення — основні чинники авторитету судової влади / Д. Д. Луспеник // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 1. — С. 10–124.
12. *Мельничук С. М.* Поняття судового правозастосування як правової форми здійснення функцій держави // Право і безпека. — 2015. — № 3 (58). — С. 42–46.
13. *Неледва Н. В.* Правозастосування як основний напрямок впливу судової практики на національну правову систему // Актуальні проблеми держави і права. — 2009. — Вип. 47. — С. 207–211.

Капустинський В. А., Волкова І. В. Теоретичні основи судового правозастосування

Анотація. У статті досліджено теоретичні основи судового правозастосування в Україні. На основі сучасних наукових підходів сформульовано визначення судового правозастосування. З'ясовано зміст судового правозастосування, його моделі, принципи, стадії та функції.

Ключові слова: суд, правозастосування, акти правозастосування, правозастосовна діяльність.

Капустинский В. А., Волкова И. В. Теоретические основы судебного правоприменения

Аннотация. В статье исследованы теоретические основы судебного правоприменения в Украине. На основании современных научных подходов сформулировано определение судебного правоприменения. Выяснено содержание судебного правоприменения, его модели, принципы, стадии и функции.

Ключевые слова: суд, правоприменение, акты правоприменения, правоприменительная деятельность.

Kapustynskyi V. A., Volkova I. V. Theoretical Basis of Judicial Law Enforcement

Summary. The article deals with the investigation of legal nature of legal category «judicial law enforcement», as well as theoretical basis of such law enforcement in Ukraine. On the basis of contemporary scientific approaches to the comprehension of judicial law enforcement as a special form of realization of law, the definition of judicial law enforcement is formed. Its content, models, principles, stages and functions were clarified. Acts of judicial law enforcement were characterized.

Law enforcement takes an important place in the general mechanism of law realization due to its peculiarities, which can include state-power nature and individual-legal approach to the solution of certain cases. In this context, judicial law enforcement is a special type of law enforcement. This fact consists of justice administering by the national system of courts in order to consider, solve and regulate any social conflicts, which are referred to their competence in legally established procedural order and form.

There is a tendency, according to which contemporary court performs law enforcement functions in generally accepted definition of this word, as well as law-making functions. This will be mostly revealed while filling gaps in law, overcoming legal collisions. Independence of court, as a fundamental principle of judiciary, are completely realized, when a court, as a subject of law enforcement, is provided with right to judicial precedents.

Key words: court, law enforcement, acts of law enforcement, law enforcement activity.